

Pedagogická psychologie II

Jaro 2009

**Mgr. Mojmír Snopek, katedra podnikového
hospodářství ESF, katedra psychologie
PedF, Fss MU Brno**

snopek@fss.muni.cz

mob: 604 441 091

Psychologické aspekty výchovy

Pojem výchovy

- Proces ovlivňování osobnosti, který je komplexní (týká se všech složek osobnosti) a celoživotní.
- Výsledkem výchovy je harmonicky rozvinutá osobnost, což je optimální stav.
- Narušená výchova může vést k disharmonickému vývoji osobnosti.
- Optimální výchova akceptuje osobnost vychovávaného, saturuje jeho potřeby, je cílevědomá, pokud možno jednotná, směřuje od výchovy k sebevýchově, od egocentrického zaměření k nostrickému (ego – já, nos – my).

Pojem výchovy (Čáp)

- Záměrné působení rodičů, učitelů, vychovatelů a výchovných institucí na děti a mládež
- Záměrné, cílevědomé působení směřující k určitému výchovnému cíli...
- Působení užívající určitých výchovných prostředků a metod, založených na zkušenostech, tradici, popřípadě i na vědeckých poznatcích..

Výchovné prostředky

- Výchovný prostředek – libovolný jev, kterého je možno užít k výchovnému působení
- Výchovná metoda – způsob užití výchovného prostředku ve výchově
- Základními výchovnými prostředky jsou:
 - Kladení požadavků a kontrola jejich plnění
 - Odměny a tresty
 - Povzbuzení a slovní přesvědčování
 - Model/Příklad

Výchovné prostředky

Kladení požadavků a kontrola jejich plnění

- Střední míra požadavků... Nadměrně vysoká nebo nízká míra požadavků vede k labilitě až neurotizaci dítěte
- Přiměřenost požadavků: nepřeceňovat, ale také nepodceňovat, lepší je nepatrně vyšší míra požadavků než je vývojová úroveň dítěte... Při nedostatku požadavků se osobnost nevyvíjí, nebo se vyvíjí jen v malé míře
- Efektivní požadavky jsou věcně zdůvodněné a přiměřené věkové úrovni...

Výchovné prostředky

- Akceptace požadavku je vyšší od osoby laskavé, milující a milované...
- Formou požadavku může být *žádost či prosba* (vyvolává v žákovi pocit radosti z důvěry, která se projevuje partnerským způsobem chování), *náznak* (podobný účinek, žák jej chápe jako projev přátelského postoje), *příkaz nebo výhružka* (vyvolává pocit nejistoty, obavu ze ztráty důvěry a kladného postoje k vychovateli)
- **Kontrola požadavků**: pokud nejsou kontrolovány, dítě přestává brát požadavky vážně a neřídí se jimi, což vede ke stejným důsledkům jako při slabém řízení
- Při kontrole i kladení požadavku záleží na zabarvení hlasu, na mimice, gestikulaci, ne emočním projevu dospělého---) dítě snáze přijímá požadavek zdůvodněný a kladený i kontrolovaný laskavým způsobem

Výchovné prostředky

Odměny a tresty

- **Odměna:** kladné hodnocení a uspokojení potřeb, libost a radost, spojená se žádoucím chováním (pochvala, úsměv, sympatie, dárek, umožnění činnosti...)
- **Trest:** negativní společenské hodnocení a omezení některých potřeb, nelibost a frustrace, spojen s nežádoucím chováním a jednáním (fyzické tresty, psychické tresty jako projevy negativních emocí – zloba, vyhrožování, výčitky..., zákaz činnosti...)

Výchovné prostředky

Obecně

- v minulosti se užívalo více trestů jak odměn, přísné tresty mohou vyvolat pocit strachu, agresivitu k vychovateli a druhým lidem
- výchova jež užívá převážně odměn je efektivnější než ta, kde převažují tresty.
- odměny podporují učení, včetně sociálního učení, které má klíčový význam ve výchově, zatímco účinky trestů lze jen obtížně předvídat (někdy vede i k opačnému účinku, než bylo zamýšleno)
- působení odměn také není jednoduché, záleží při tom na druhu odměny, na vyspělosti dítěte, na přiměřenosti odměny ke zralosti dítěte a k situaci

Výchovné prostředky

- odměny emoční a morální jsou často efektivnější než odměny materiální, protože uspokojují potřeby porozumění, uznání, výkonu, apod.
- Skinner zjistil, že přerušovaná odměna působí lépe, než odměna po každém správné dílčím úkonu
- velkou odměnou také bývá radost z toho, že jsem něco, dokázal, učinil, vnitřní zážitek, a ne pouze zhodnocení zvenčí

Výchovné prostředky

Tresty

- u fyzických trestů se předpokládá, že působí zastrašujícím způsobem, ale ukázalo se, že působí jen omezenou dobu a potrestaný prožívá vztek, ponížení, touhu po pomstě, což může vést až k agresivním projevům či delikventnímu chování
- tělesné tresty při celkově kladném emočním vztahu nepůsobí na dítě tak destruktivně jako psychické trestání (tyto děti pak trpí „až příliš silným sebevědomím“ s pocity viny, hříšností, morální méněcenností)
- při potrestání dítěte odepřením nějaké činnosti je důležité zvážit, co je pro život a vývoj dítěte důležité
- ukládání práce nebo dodatečného učení je způsob nevhodný, protože vede ke ztrátě motivace k učení nebo té práci

Výchovné prostředky

- nejlepší forma potrestání je **Metoda přirozených následků** → po nevhodném chování nebo činu následuje něco, co může dítě pochopit jako přirozený a nežádoucí následek toho chování nebo činu, a ne jako projev vychovatelovy libovůle (např.: udělal jsi nepořádek – uklid' to; udělal jsi něco špatně – udělej to znovu a lépe)
- tato metoda pomáhá to dítěti pochopit, co vlastně učinilo, jaký dosah má jeho chování, že je dobré přispět k odčinění toho, co se stalo, dítě při té činnosti prožívá význam hodnot, které byly narušeny a přirozenou cestou se učí morálnímu chování a jednání
- dítě musí z projevu dospělého chápat, že neodsuzuje jeho osobu, ale spáchaný čin, a že neztratilo lásku a důvěru dospělého, že ho dospělý nepovažuje za nenapravitelně špatného

Výchovné prostředky

Povzbuzení

- proces, v němž se soustředujeme na úspěchy a schopnosti dítěte, abychom v něm vybudovali sebedůvěru a sebeúctu
- pomáhá dětem, aby věřily v sebe a své schopnosti

Mělo by se:

- přijímat dítě takové jaké je
- komunikovat adekvátní způsobem: naslouchat dítěti a vyjadřovat „já-sdělení“ (neříct: „Přišel jsi pozdě, ty jsi nezodpovědný“; ale „Jsem zklamaná a dělala jsem si starost“)
- projevovat dítěti důvěru
- soustředit se na dobré nápady dítěte, zhodnocovat je
- hodnotit i snahu a dílčí zlepšení
- vytyčovat cíle dílčí, reálné a realizovatelné
- spojovat pochvalu s povzbuzením
- povzbuzení či pochvalu nespojujeme s moralizováním („No už bylo na čase, abys to zvládnul“, „Takhle by to mělo jít pořádk“)

Výchovné prostředky

Slovní působení/přesvědčování

- výchova se asi nejčastěji uskutečňuje vzájemnou komunikací vychovávajících a vychovávaných
- slovně se převážně sdělují požadavky, poskytuje se také informace o (ne)splnění požadavku, slovně se realizuje hodně odměn a trestů, ale slovní sdělení mají ve výchově také mnoho jiných funkcí (můžeme zdůvodňovat požadavek, informovat o různých následcích překročení zákazu, připomínat nezbytnost splnění požadavku)
- slovní působení ve výchově má často formu přesvědčování či **persuaze**:
- při persuazi se jedná o hodnocení skutečnosti, o formování kognitivních, emočních i motivačních aspektů, o formování postoje (× při objasňování jde o pochopení skutečnosti, o osvojení a prohloubení vědomostí)

Výchovné prostředky

- sugesce také přesahuje poznávací aspekt a působí na emoce a jednání, ale za omezení kritického myšlení; zatímco persuaze dotyčného právě vybízí ke kritickému uvažování a připomíná mu jeho motivy a hodnotové orientace
- při přesvědčování záleží na **pořadí argumentů**, které předkládáme k podpoře názoru a postoje → osvědčilo se uvádět silná argumenty na počátku, aby upoutaly pozornost, používat argumenty pro a proti, často se při přesvědčování používá kladení otázek, což vybízí k přemýšlení → je to výhodné u osob samostatnějších, inteligentnějších, vzdělanějších, nonkonformních, ale také dominantních
- přesvědčování spočívá v tom, že **uvedeme důvody, fakta a také z nich odvodíme závěr**
 - explicitní způsob: závěr odvodí ten, co přesvědčuje
 - implicitní způsob: závěr odvodí ten, co je přesvědčován
- slovní působení včetně přesvědčování (tak jako kterýkoli jiný prostředek) ztrácí na účinnosti, pokud se ho užívá v nadměrné míře a izolovaně od ostatních výchovných prostředků

Výchovné prostředky

Model/příklad

- osobní příklad, vzor, model působí silněji než třeba slovní působení, odměna a trest
- dítě si vybírá, napodobuje určitý model, popř. se s ním identifikuje podle zákonů sociálního učení → dělá to dobrovolně, bez nucení a často s obdivem a nadšením

Funkce modelu:

- pomáhá orientovat se ve složité skutečnosti
- nabízí řešení problému a konfliktů, které se týkají osobních vztahů, práce, životních cílů a smyslu, morálních otázek
- model vyjadřuje konkrétní, živou a srozumitelnou formou určitý způsob života, názory a přesvědčení, hodnoty a hodnotové orientace, morální zásady

Vývoj volby modelu a formování jeho obrazu:

- **Děti do 11-12 let:** za model volí osobu s nápadnými znaky výjimečnosti, vyniknutí nad ostatní, hrdinství. Modelem bývá osobnost v celku → bez rozlišení podstatných a nepodstatných vlastností. Napodobují model v nápadných, ale nepodstatných momentech, jako je účes, gestikulace, oblečení..

Výchovné prostředky

- **Adolescence:** modelem se stávají osoby méně nápadné → některý dospělý z rodiny, nejbližšího okolí i z televizních, literárních, filmových příběhů. Na modelu si všímají vztahu k lidem a k práci, zaměření k životním cílům, řešení morálních problémů. K modelům jsou často velmi kritičtí a vytvářejí si ideál syntézou vlastností zjištěných u různých osob → tzv. syntetický model. Často napodobují svůj model nevědomě (a tvrdí, že žádný model nemají), popř. i proti svému záměru. Volba modelu je ovlivněna tím, jaké modely předkládá společnost v určité historické době a situaci
- převzetí modelu dále závisí na působení malých a středních sociálních skupin i jednotlivých osob, „významných druhých“ (působí na to, koho si vybere za model z toho velkého množství osob, které se mu nabízí v dnešním světě)

Výchovné prostředky

- **Pozitivní model** – který dítě přitahuje a snaží se jej napodobovat
- **Negativní model** – odstrašující model, „takový bych nechtěl být“
- někdy však negativní model, který měl dítě odradit od špatné vlastnosti a způsobu chování, naopak dítě akceptuje a přijímá ho jako model kladný; záleží při tom např.: zda negativní model v něčem vyvolal sympatie dítěte, obdiv, dojem, že zavrhované chování je efektivní cestou k vyniknutí, k získání uznání u vrstevníků
- u téže osoby se v průběhu ontogeneze mění vztah k modelu

Výchovné prostředky

- Prvním modelem bývá matka nebo pečující osoba, později členové širší rodiny, učitelka MŠ či ZŠ, vedoucí oddílu, apod.; působení těchto modelů je založeno na osobním vztahu dospělého a dítěte → osobní vztahy jsou základem výchovného působení a jeho přijímání dítětem
- **učitel** se může stát důležitým modelem, patří k významným osobám v životě a vývoji dětí i mladistvých; může působit silně a příznivě, nebo naopak nepříznivě, svým záměrným výchovným působením, ale především celou svou interakcí a komunikací, vztahem k žákům, svou osobností

Styly výchovy

- Styl výchovy v sobě obsahuje podstatné charakteristiky záměrného i bezděčného působení na dítě. Zahrnuje postoje dospělých (rodičů, učitelů nebo jiných vychovatelů) k dětem, vzájemné emoční vztahy dospělých s dětmi, míru a způsob kladení požadavků a jejich kontroly, druh a množství odměn a trestů, celkové emoční klima či ladění v rodině .
- Styl výchovy znamená konkrétní výchovné postoje, které převažují v přístupu rodičů (a vychovatelské autority vůbec) k dítěti.
- Tradičně se rozlišují tři hlavní styly výchovy: **autoritativní, liberální a demokratický**.

Styly výchovy

- **Autoritářský (autokratický, dominantní) styl výchovy (záporný emoční vztah a silné řízení)** vyžaduje od dětí bezmeznou poslušnost. Rodiče často přikazují, zakazují, hrozí a trestají. Tento styl výchovy vyvolává u dětí stálé duševní napětí, které nejen ochromuje duševní výkony dětí, ale způsobuje jim řadu neurastenických potíží.
- Dopad autoritativní výchovy bývá dvojitý: buď se dítě trpně podrobí, anebo se bouří. Obvyklejší je konformní poslušnost, poctivost, svědomitost a píle, spojená s pasivitou a neprůbojností. Tyto děti bývají plaché, přecitlivělé a nervózní. Druhou reakcí dětí je vzdorovitost, neposlušnost, lhaní. V době dospívání vzdor často přerůstá v maladaptivní chování, protestní agresivitu či delikvenci.

Styly výchovy

- **Liberální styl výchovy (záporný emoční vztah a slabé řízení)**, nazývaný také laissez faire nebo slabá výchova, se vyznačuje minimálními nároky a nízkou mírou kontroly...Nekladou se přímo požadavky. Pokud vysloví požadavek, nekontrolují a nepožadují jeho důsledné plnění.
- Liberální výchova vede k povahové nezralosti, k tzv. infantilním rysům osobnosti. Zapříčiňuje to, že se dítě učí přehnaně podléhat svým vlastním impulsům, neučí se vytrvalosti ani sebeovládání, nevyužívá plně svoje dispozice a možnosti. Je proto spíše málo výkonné

Styly výchovy

- **Demokratický (integrační) styl výchovy (kladný emoční vztah a střední až silné řízení)** je považovaný za optimální výchovný přístup vychovatele k dětem. Vyznačuje se přiměřenými požadavky, adekvátní kontrolou, dostatkem pozitivních citových projevů a trpělivostí ze strany rodičů vůči dítěti. V rodině se vytváří vzájemné sympatie a porozumění. Rodiče posilují sebedůvěru dítěte a přijímají dítě takové, jaké je. Dítě si je vědomo, že je v rodině dobře integrováno.
- Demokratická výchova vede k vytváření adaptabilní osobnosti, citově vyrovnané a přiměřeně sebevědomé, schopné reálně zhodnotit své přednosti a přijmout i své nedostatky.

Nesprávné styly výchovy

- **Rejektivní (odmítavá) výchova** - dítě zakouší projevy nezájmu a nelásky rodičů, bývá přísně a tvrdě trestáno. Tato výchova vede k utváření citově labilní, agresivní a nejisté osobnosti.
- **Perfekcionistická výchova** - jde o výchovu s přepjatou snahou po dokonalosti dítěte, typickou "věčnou nespokojeností" rodičů s dítětem. Rodiče od dítěte vyžadují nejdokonalejší výsledky v učení i v plnění úkolů a norem. Hra je považována za zabíjení času a volný čas dítěte je zaplněn dalším vzděláváním. Přemíra povinností však vyvolává únavu dítěte a neschopnost splnit náročná očekávání rodičů. Dítě není schopno splnit přepjaté požadavky rodičů, proto si nevěří a podceňuje se. Cítí se méněcenné a raději se vzdává jakéhokoliv úsilí, než by se pokoušelo o "nedosažitelné".
- **Hýčkájící, hyperprotektivní výchova** - je charakterizována nadměrnou starostlivostí. Dítě je zvyklé, že problémy za ně řeší jeho rodiče. Je proto příliš nesamostatné, neumí řešit nové problémy a neví, jak se vyrovnat s neznámými situacemi. Hyperprotektivní výchova způsobuje u dětí také malou empatii k potřebám jiných lidí. U dětí převažuje sobecké vynucování nejružnějších předností a úlev. Tyto děti však netrpí nedostatkem sebedůvěry.

Nesprávné styly výchovy

- **Příliš úzkostná výchova** - rodiče své dítě přehnaně ochraňují. Ze strachu, aby si dítě neublížilo, na něm nezdravě lpí, brání mu v činnostech, které se jim zdají být nebezpečné, zbavují je vlastní iniciativy a neurotizují stálým omezováním aktivity. U dětí to vyvolává buď aktivní protest proti omezujícím praktikám, mnohdy spojený s agresivitou, nebo naopak pasivní podřízení se, které vede k útlumu, apatii a bezradnosti v neznámých situacích.
- **Nejednotná, rozporná, ambivalentní výchova** - na dítě jsou kladeny protichůdné požadavky, střídá se starostlivost a extrémní zájem o činnost dítěte s naprostým nezájmem, nevšímavostí k jeho projevům
- **Nedostatečná, depriváční výchova** - dítě je ponecháno samo sobě, chybí zejména citové kontakty, rodinné prostředí není pro dítě dostatečně podnětné, chybí motivace, dochází proto k velkému zaostávání vývoje dítěte.
- **Vedle uvedených chyb v rodinné výchově** se mohou stát zdrojem výchovných obtíží – **narušená struktura rodiny, její nízký kulturní standard, sourozenecká konstelace**, zda jde o rodinu nukleární (jen rodiče) nebo rozšířenou (prarodiče nebo jiní příbuzní mohou kompenzovat nedostatky rodičů – př. dítě bývá

Styly výchovy učitele

Autokratický

- Stále rozkazuje a zakazuje
- Mnoho mluví sám, ostatní nepustí ke slovu
- Vyčítá, vyhrožuje, varuje, často trestá
- Vyvolává napětí, strach
- Zajímá se jen o výkon a kázeň, málo přihlíží k potřebám žáků, nesnaží se je poznat
- Děti musí poslouchat
- Děti musí dělat vše podle jeho pokynů
- Omezuje samostatnost a iniciativu žáků
- Při humoru zesměšňuje a ironizuje některé věci

Styly výchovy učitele

Liberální

- Nízké požadavky na výkon, kázeň a nedostatečná kontrola jejich plnění
- Učitel je lhostejný k tomu, co se děje (Je mu to jedno..)
- Žáci učitele obtěžují a unavují
- Učitel se může chovat nejistě, případně si stěžovat na žáky

Styly výchovy učitele

Demokratický/integrační

- Chová se klidně, bez agrese, úzkosti a nervozity
- Snaží se porozumět a pomoci
- Ochota mluvit i o věcech, které se netýkají školy
- Projevuje k žákům důvěru, věří, že splní jeho požadavky
- Klade přiměřené, postupně se zvyšující požadavky a kontroluje jejich plnění
- Neuráží, neponižuje, nevyhrožuje
- Podporuje samostatnost a tvořivost
- Působí spíše příkladem než tresty apod.
- Respektuje osobnost žáka
- Místo příkazů klade vhodné otázky, návrhy, podněty k zamyšlení
- Spoluúčast na rozhodování
- Využívá práci ve skupině

Sebevýchova

- Cílevědomé a dlouhodobé úsilí o formování sebe sama k vytyčenému cíli
- Osoba s rozvinutou sebevýchovou je silně vnitřně motivována, zejména potřebou činnosti, je zvědavá, cítí uspokojení z viditelných výsledků, touží po dosažení cíle, cítí uspokojení při přibližování se k cíli a při překonávání překážek. Tato osoba má živý, sangvinický temperament, je kooperativní, s vyšší odolností vůči frustraci, uchyluje se při zátěži do činnosti...
- **Správná výchova je taková, která vede k sebevýchově,** tj. pomáhá mladistvému, aby sám, bez vnějšího nátlaku, bez opakovaných pochval a trestů usiloval o adekvátní způsob života a rozvíjení vlastní osobnosti, aby se z pouhého objektu výchovy stal zároveň jejím subjektem, aktivním činitelem...

Sebevýchova

- Při sebevýchově se **využívá zkušeností vlastních i převzatých od významných druhých**:
 - může se jednat např.: o aktivní vyhledávání a stimulování vnějších činitelů – jedinec si za jistých podmínek (při nedostatku podmínek, při silné motivaci) vyhledává mezi osobami, skupinami a dalšími podmínkami ty, které podle jeho předpokladů mohou podpořit jeho činnost a dosažení cíle
- sebevýchova předpokládá již relativně zralou osobnost, ale její elementární formy se vyskytují již před pubertou
- má různé **formy a vývojové stupně**:
 - začíná jednoduchým napodobováním modelu, identifikací s ním; z počátku jde o pokusy o změnu vlastního chování v některém dílčím momentu; postupně může jedinec dojít až do cílevědomého úsilí o realizaci vlastního životního cíle, o přiblížení se ideálnímu já

Sebevýchova

- U sebevýchovy se využívá:
 - sociální učení (nápodoba, identifikace)
 - mechanismy autoregulace na podkladě zpětné vazby
 - dosahování cílů a motivace s tím spojené
 - volní procesy a vlastnosti, boj motivů, překonávání překážek
 - psychofyzilogické stavy a jejich regulace
 - aktivnost-pasivnost osobnosti (motivační a charakterová, aktivní vyhledávání podnětů, stimulování vnějších činitelů)

Sebevýchova

- Sebevýchova předpokládá jak poznání, tak emoce, motivy a vůli
- Při špatném sebepoznání a poznání objektivních podmínek si člověk vytyčuje neadekvátní cíle a to ohrožuje sebevýchovu
- **Motivace k sebevýchově** může být rozmanitá::
 - pobídkami bývají náročné životní situace, kdy jedinec poznal a emočně zhodnotil nezbytnost změnit své chování, činnost, osobnost
 - lidé tak postupují nevědomě, polouvědomě, ale i uvědoměle a záměrně
- V realizaci sebevýchovy má podstatné místo volba mezi činnostmi, mezi sociálními skupinami a účastníky společné činnosti, mezi osobami zastávajícími různé hodnotové orientace, životní cíle, popř. rozmanité formy způsobu života; dále autoregulace faktického

Sebevýchova

- Sebevýchova i např. v rámci psychoterapie má 3 hlavní stádia:
 - přítomný scénář, podle nějž jedinec dosud žije
 - preferovaný scénář, o který bude usilovat
 - přechod od nastíněného scénáře (preferovaného) k realizaci
- Seběpoznání a sebevýchova je dlouhodobý proces (ne jednorázový akt), který může být i celoživotní – proto je důležitá vytrvalost!

Otázky?

**Děkuji za
pozornost!**